

SEMINAR „TARTU KEEL JA KULTUUR”

12. juunil 2008 toimus Tartu Ülikoolis seminar „Tartu keel ja kultuur”, mille korraldas TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus ja mille avas setumurdelise kõnega keskuse juhataja Paul Hagu.

Seminari ettekannetes leidsid käsitlust järgmised teemad: tartu (kirja)-keel, kirjandus, ajakirjandus, arheoloogia, aineiline kultuur, asustus ja piirid, vanad maakaardid.

Karl Pajusalu pidas ettekande „Mis on Tartu keel?”. Ta andis pealkirjas esitatud küsimusele kuus vastust. Tartu keel võib kontekstist sõltuvalt tähendada 1) muistse Ugandi keelt, 2) XVI–XIX sajandi tartu kirjakeelt, 3) Tartu murret, 4) endise Tartumaa nii lõuna- kui ka põhjaeestilist keelt, 5) Tartu linna keelt, 6) Tartu ümbruse keelt. Ettekandes ka iseloomustati neid tähendusi kas lühemalt või pikemalt. Esineja tegi ülevaate tartu kirjakeele ajaloost ja Tartu murdest. Ta rõhutas, et tartu kirjakeel on eesti kultuuri oluline osa, et see oli rahvuslikul ärkamisajal tähtis keel. Ning tartu kirjakeel oli ka õppekeel, seejuures vanim läänemeresoome kirjakeel, milles õpetati ülikoolis kirikuõpetajaid. Ka on tartukeelseid tekste säilinud palju rohkem, kui üldiselt arvatakse: koos kohtuprotokollide ja vennastekoguduse tekstidega on neid vähemalt 100 000 lk. Ettekande lõpus arutles K. Pajusalu tänapäeva Tartu linna keele üle, esitades selle mõningad iseloomulikud erijooned. Neist paari puhul tundus siiski mulle lõunaestlasena ja tartlasena, et tegu ei ole spetsiifiliselt tartulike, vaid pigem üle-eestiliste keelenditega (nt *tegeleda*).

Ettekandes „Tartu kirjakeele algusaegadest” kõneles Jaak Peebo tartu kirjakeele kolmest kõige varasemast perioodist. Esimesest perioodist, alates 1554. aastast, on teada kolm katekismust, millest säilinud ei ole ükski. Alates 1589. aastast on olemas vaimulikke, aga ka käsikirjalisi tekste. Esimene suurem säilinud trükis on katoliku käsiraamat „Agenda Parva” (1622), millele järgnesid suurematest töödest 1632. aastal Joachim Rossihniuse luterlik kirikukäsiraamat ja 1648. aastal Johannes Gutsloffi grammatika.

Kristiina Ross pidas ettekande „Kõige vanemast tartukeelsest Uue Testamendi tõlkest”. Sissejuhatuseks ütles ta, et tartukeelne tõlketraditsioon on tallinnakeelset väga tugevasti mõjutanud ja suures osas selle enda omaga asendanud ning et Wastse Testamendi tõlge kuulub vääramatult eesti piiblitõlkimise traditsiooni. Edasi tutvustas ta Uue Testamendi tartukeelset tõlget, mille autoriks on suurema või väiksema kindlusega peetud Johannes Gutsloff ja mis peaks olema valminud enne, kui J. Gutsloff 1656. aastal Tallinnasse siirdus. Keeleliselt ei olnud käsikirja seni uuritud. K. Ross on jõudnud järeldusele, et kuigi esmamulje järgi on see Uue Testamendi tõlge palju viletsam, igavam ja kuivem kui J. Gutsloff Vana Testamendi käsikiri, näitab nii keeleline kui ka tõlgenduslik analüüs, et J. Gutsloff on mõlema tõlke autor.

Ettekandes „Johannes Gutsloffi õiged vaated tartu keelele *versus* tänapäeva valed vaated Gutsloffile ehk kuidas kõrvalekaldest saab norm” osutas Szilard Tóth mõnele väärtõlgendusele ja

trükiveale, mis on kandunud edasi läbi mitme teose kuni tänapäevani välja.

Arvi Haak pidas ettekande „Tartu käsitöölised ja maarahvas keskajal. Mõnest talurahvale mõeldud linnakäsitöötööstest arheoloogiaandmete põhjal”. Kuigi Tartu käsitöö kohta on andmeid napilt (teada on kaks gildi, paarkümme eriala), võis A. Haak põhiliselt praeguse Treffneri Gümnaasiumi õuest saadud leidude ja Tartumaa hauapanuste põhjal väita, et keskaegsel Tartul ja maaelanikel oli kontakte. Probleem on pigem selles, kas neid oli ennekoike murdelistel aegadel, näiteks XIII sajandil ja Liivi sõja ajal, või on mõjud ja kokkupuuted olnud pidevad, kuid nad ei ole arheoloogiliste leidude põhjal hästi jälgitavad.

Ülle Tarkiainen pidas ettekande „Tartumaa asustusest ja ajaloolisest piiridest XVII sajandil”. Ta rõhutas XVII sajandi teisel poolel väljakujunenud asustuse tähtsust: kuigi rahvastik 1695.–1697. aasta näljahäda ja Põhja-sõja tõttu tugevasti vähenes, ei suutnud need erinevalt Liivi sõjast enam Tartumaa asustuspilti lõhkuda ning see säilis enam-vähem samasugusena kuni XIX sajandi teise pooleni, kui hakati talusid vabaks ostma. Piiride osas XVII sajandil olulisi muutusi ei olnud, Tartumaa hõlmas Põhja-Liivimaa kogu idaosa (eraldi Võrumaa moodustati 1796. aastal, hiljem läksid Viljandimaa koosseisu Pilstvere, Põltsamaa ja Kolga-Jaani kihelkond), ulatudes kuni 1693. aastani üsna kaugele praeguse Läti territooriumile.

Tõnu Raid, kelle ettekande pealkiri oli „Liivimaa ja Tartumaa vanadel kaartidel”, näitas aastatest 1539–1702 pärinevaid maakaarte ning kommenteeris neid. Vanematel kaartidel oli vigu (nt Peipsi moonutatud, Võrtsjärve kaju ebatäpne) ning need võisid jääda korduma aastakümneteks, sest info liikus aeglaselt. Nii võis ühel ja samal aastal ilmuda kaarte, mis toetusid kas

saja aasta tagustele või värsketele andmetele; näiteks Peipsi põhjarannik sai kaardil õige kaju alles 1700. aastal. Demonstreeritud kaartide hulgas oli ka teedekaarte, näiteks 1630. aastast pärinev kaart, kus on lisaks üle 600 eesti-keelse kohanime.

Tõnu Tannberg pidas ettekande „„Tarto-maa-rahwa Näddali-Leht”: ääremärkusi ajalehe asutamisest, sisust ja sulgemisloost”. Vaadeldavat nädalalehte ilmus alates 1806. aasta 2. märtsist kuni sama aasta detsembrini kindlasti 39, aga tõenäoliselt 41 numbrit, ja nagu esineja rõhutas, oli see maailma üks esimesi regulaarselt ilmunud talurahvale mõeldud ajalehti. 1806. aasta 21. detsembri ajaleht keelustati ja kõik numbrid hävitati nii efektiivselt, et otsingud ei andnud mitte mingit tulemust kuni 1994. aastani, kui Tõnu Tannberg leidis hoopis muud teemat uurides Peterburist Venemaa Riiklikust Ajaloo Arhiivist miilitsaasjade komitee fondist selle nädalalehe kümme numbrit. Selgus, et ajalehe sulgemise peamine põhjus oli see, et Venemaal oli tollal sõdade periood (1804–1813 Iraaniga, 1806–1812 Türgiga ja 1806–1807 Prantsusmaaga) ning kardeti, et Baltimaades tuleb talurahvarahutusi. Lisaks etendas Tartomaarahwa Näddali-Lehe sulgemisotsuse puhul olulist osa ka baltisaksa aadlilt saadud info.

Mati Hint osutas oma ettekandes „Tartu keele avaliku kasutamise taandareng vajab täpset dokumenteerimist”, et see, kuidas tartu kirjakeelest vabatahtlikult loobuti, on väga huvitav ja õpetlik nii eestlastele ja teistele rahvastele kui ka üldkeelteaduslikult ja sotsiolingvistiliselt (vt Keel ja Kirjandus 2008, nr 7, lk 553–556).

Ettekandes „Ühe Võnnu mehe retk murdeluulesse” võrdles Leili Iher Gustav Suitsu luuletuste „Kerkokell” ja „Võnnu motiive 3” murdekeelt. Näiteks see, et „Kerkokellas” on järjekindlalt märgitud vokaalharmoonia, hilisemas

luuletuses „Võnnu motiive 3” aga mitte, näib küll viitavat murde unustamisele, aga põhiline on luuletajal oma kodumurdest alles jäänud.

Mats Traat pidas ettekande „Kirjanik kimbus murdega”. Ta ütles, et murde kasutamine on kirjaniku seisukohast nii õnn kui ka õnnetus ja et murret üldse kasutada, tuli endale mingi süsteem luua. Selleks otsis ta abi ka keeleteadlastelt, aga jõudis otsusele, et teadlaste õpetusi tuleb küll tähele panna, aga neisse tuleb suhtuda ka kriitiliselt: kirjutusviis on kokkuleppeline, kes murret mõistab, saab ka ilma lisamärkideta hakkama, kes ei mõista, seda märkide kribu-krabu ainult väsitab ja ärritab. Märkidega kaasnes samuti see häda, et

varem trükikodades märke piisavalt ei olnudki ning trükiladujad ja korrektorid, kui nad juhtusid põhjaeestlased olema, tegid üsna palju vigu. Ettekande lõpetuseks luges Mats Traat oma seni ilmumata tartukeelseid luuletusi.

Ülevaate kokkuvõtteks tahaksin korrata Karl Pajusalu öeldut, et tartu kirjakeel peaks olema nähtavamal kohal, ning Mati Hindi mõtet, et on ülekohtune, kui vähe tähelepanu saab tänapäeval osaks Tartu murdele teiste lõunaeesti murretega võrreldes. Loodetavasti on see seminar aidanud olukorda natukenegi parandada.

VÄINO KLAUS